

Статті

Роман ЧМЕЛИК

ВИХОВНА ФУНКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї
В ДРУГІЙ ПОЛ. XIX — НА ПОЧ. XX СТ.Roman CHMELYK. Educational Function of the
Ukrainian Family in the Second Half of the XIX-th
— beginning of the XX-th Century.

В умовах становлення української державності однією з найбільш актуальних проблем сучасної етнографії є дослідження позитивного досвіду організації шлюбно-сімейних стосунків українців. Якщо хочемо мати в майбутньому фізично і морально міцний народ, суспільний лад і державу, то повинні дбати про виховання відповідних якостей у дітей змалку в сім'ї. Доцільно тут згадати слова митрополита Андрея Шептицького: "... слаба та й нещасна така суспільність, що складена з нещасливих родин!"¹

Основний обов'язок української сім'ї — народження і виховання дітей. Суть виховання полягала у передачі дітям батьківського досвіду, культурної спадщини і формуванні у них ціннісних орієнтацій. В основі сімейного виховання лежала праця і особистий приклад батьків.

Трудове виховання дітей розглядалось як основа формування особистості, підготовки майбутніх господарів і матерів. Тому не дивно, що факт самого народження дитини сприймався у сім'ї як поява ще одного робітника і помічника. Саме цим пояснюються звичай відрізання пуповини у новонародженого хлопця на сокирі, щоб був у майбутньому добрим господарем, а у дівчинки - "на гребені", щоб була доброю пряхою².

Ці звичай свідчать про дотримання у вихованні принципів статевого розподілу праці. Сокира і гребінь — одні з основних знарядь праці, які використовувалися у господарстві відповідно чоловіками і жінками.

Орієнтація хлопчиків і дівчаток на виконання різних робіт прослідковується від самого наро-

¹Шептицький А. Родина як основа всякого ладу. Пастирський лист до духовенства і вірних 1990 р. // Греко-католицький церковний календар, 1992.— С. 40.

²Чубинський П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии.— СПб, 1869.— Т. 2.— С. 681; Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях і народному лічництві // Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Рильського АН України, від. рукописів, ф. 29-2 спр.7, арк. 3.

дження дитини. Проте до певного віку усі діти знаходилися під опікою матері. Інформатор зі села Розтоцька Пастіль Великоберезнянського району Закарпатської області стверджував, що діти коло матері знаходилися до семи років³. Батько як правило, цікавився дитиною, коли вона вже дещо розуміла⁴. Досягнувши певного віку, син переходив під вплив чоловіка, який готував його до виконання функцій годувальника сім'ї та її голови. Доньок матері залучали до жіночої праці, виховуючи в них риси, притаманні українській жінці та матері.

Одне з найперших і найосновніших занять п'яти-семирічних хлопчиків і дівчат — це пастишення. Наймолодші пасли гусей, свиней, телят, старші — овець, ще старші — корів, а вже хлопці в підлітковому віці — коней та волів⁵.

Польові матеріали з експедиції в Полтавську область свідчать, що з 7-8 років пасли гусей і свиней, з 11-12 років — овець, з 14-15 — корів⁶. Дівчатка-підлітки не пасли коней, бо у цей час виконували вже виключно жіночу роботу.

Майже такі самі заняття були і у дітей, що виростили в Карпатах: п'яти-шестирічні пасли гусей, а підрісши — овець, поросят, корів, коней⁷. На Бойківщині дітей з п'яти років залучали до різної домашньої роботи, а з шести вони починали скотарити. Сільський хлопець від 8-ми до 14-ти років зранку годував, поїв овець, коней, корів, чистив їх⁸.

Різницю у трудовому вихованні дівчаток і хлопців фактично можна зауважити після п'яти-семи років. На Гуляйпільщині нами зафіксовано, що хлопцям перші штани шили в 5-6 років, тобто прослідковується статева диференціація навіть в одязі⁹. О.Афанасьєв-Чужбинський зазначав, що на Полтавщині семирічний хлопчик уже поганяє волів під час оранки, а дівчинку з цього віку вчать прясти, вона доглядає менших братів і сестер, допомагає матері по господарству. Хоча

³Архів ІН, ф. 1, оп. 2, спр. 372, арк. 42.

⁴Дерлиця М. Селянські діти // Етнографічний збірник.— Львів, 1898.— Т. 5.— С. 127.

⁵Заглада Н. Побут селянської дитини // Матеріали до етнології.— 1929.— С. 56; Сявавко Є.І. Українська етнопедagogіка в її історичному розвитку.— К: Наукова думка, 1974.— С. 62.

⁶Архів ІН, ф. 1, оп. 2, спр. 362, арк. 47.

⁷Зубрицький М. Село Кіндратів / Турецького повіту // Життя і Слово.— Львів, 1895.— Т. 5, кн. 5.— С. 229; Онищук А. Родини і хрестини та дитина до шостого року життя // Матеріали до української етнології.— Львів, 1912.— Т. 15.— С. 113.

⁸Гошко Ю.Г., Здоровага П.І., Сявавко Є.І. Сім'я та сімейний побут // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження.— К: Наукова думка, 1983.— С. 186.

⁹Архів ІН, ф. 1, оп. 2, спр. 362, арк. 39-41.

в цей час і хлопці, і дівчата могли ще пасти овець, телят¹⁰.

Матеріали польових досліджень із Запорізької області підтверджують дані про те, що хлопці з 7 років їхали з батьком у степ допомагати, а дівчата залишалися вдома з матір'ю їсти готувати, прати, квіти полоти тощо. Вдома семирічних хлопців батько вчив батого плести, чесати коней, корів, конюшню вичищати¹¹.

З цього часу за виховання сина в основному відповідав батько, а доньки — матір. Дванадцятирічні хлопці вже працювали нарівні з дорослими, звичайно виконуючи менший об'єм робіт, дівчата ж були зайняті жіночими роботами — прями, ткали, білили полотно, шили, під час польових робіт жали та гребли сіно¹².

За обідом. Волинь, с.Будятичі. Фото 1916 р.

Бойківські хлопці від 8-ми до 14-ти років їздили з батьком за сіном, дровами, в кінці зими вивозили гній на поле. Навесні допомагали орати, волочити, вибирати каміння з ріллі, підчищати траву, восени копати картоплю. Від 8-ми років учили молотити ціпом, а з 12-ти років — косити. 12-13-тирічні дівчата вставляли удосвіта прясти, ввечері шили /за материним кроєм/, вишивали сорочки. Навіть пасучи корову, дівчата в'язали шкарпетки, вишивали¹³.

Таким чином, лише до 7-8 років хлопці та дівчата виконували однакову роботу, коли пасли гусей, свиней, овець. В цей же час вдома вони вже залучалися до різних занять: хлопці допо-

магали батькові коло худоби і господарки, а дівчата мамі коло печі, замітати хату, мити посуд. Трохи старші діти вже виконували чітко розмежовані функції в системі домашнього господарства.

На Гуцульщині навіть була своя періодизація віку, яка знайшла відображення у назвах. Хлопець до 10 років — це «хлопець», старший 10 років — «хлопчіще», великий — «парубок», той, хто вже може працювати у бутинах — «легінь». Діти, що ходили до школи, називались «шкільніки». Дівчата відповідно до даної вікової періодизації називались — «дівче», «дівчина», «дівчище», а та що була на виданні — «дівка в заплітках», «дівка в бовтицях»¹⁴.

Здебільшого хлопці-підлітки не хотіли виконувати жіночої роботи. Проте якщо в сім'ї не було дівчат, то вони повинні були допомагати мамі, яка змалку їх привчала хату замітати, полоти, ложки мити тощо¹⁵. Аналогічно було й з дівчатами. За свідченнями інформаторки із с. Савиці Миргородського району Полтавської області вона в 10 років повинна була йти з батьком в поле поганяти конячку, хоча дуже змучувалася і плакала¹⁶.

Навчали дітей також ремеслам, якщо хто-небудь у сім'ї займався певним промислом /гончарство, плетіння кошиків та ін./. Такі заняття, як правило, передавалися з покоління в покоління. У селах, розташованих біля річок, озер чи моря, діти з малих років призвичаювалися до рибальства: дев'ятирічна дитина вже в'язала жаки, сукала мотузки, дубці різала на кіш, допомагала тягнути невід, викидала підсаком лід з ополонки тощо¹⁷.

Значною мірою дитяча праця використовувалась і в збиральництві, що особливо характерно для Полісся та Карпат. Діти збирали гриби і ягоди в такій кількості, що їх вистарчало не тільки для потреб сім'ї, але й на продаж¹⁸.

В кінці XIX — на початку XX ст. в Україні набуло поширення наймитування і заробітчання дітей. Якщо сім'я через брак засобів виробництва не могла повністю і належним чином забезпечити дорослих і дітей потрібним обсягом роботи, то синів і доньок з 11-12 років мо-

¹⁰Афанасьев-Чужбинский А. Быт малорусского крестьянина /Преимущественно в Полтавской губернии// Вестник Императорского Русского Географического Общества за 1855 год.- Спб., 1855.- Кн. 1.- С. 140.

¹¹Архів ІН, ф. 1, п. 2, спр. 362, арк. 30, 39-41.

¹²Афанасьев-Чужбинский А. Быт малорусского крестьянина ...- С. 140.

¹³Гошко Ю.Г. Здоровега Н.І., Сявавко Є.І. Сім'я та сімейний побут...- С. 186.

¹⁴Шухевич В. Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології.- Львів, 1899.- Т. 2.- С. 32.

¹⁵Фонд рукописів ІМФЕ, ф. 1-3 /додатковий/, спр. 332, арк. 6.

¹⁶Архів ІН, ф. 1, оп. 2, спр. 362, арк. 82.

¹⁷Заглада Н. Побут селянської дитини //Матеріали до етнології- К., 1929.- С. 106.

¹⁸Курилович А.Н., Сявавко Е.И., Худаш Л.С. Воспитание детей //Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья. - Минск: Наука и техника, 1987.- С. 136.

гли віддавати у найми. В такому випадку процес трудового виховання продовжував господар, який одночасно вчив наймитів, утримував їх і, звичайно, користав з плодів їхньої праці. Загальновідомо з літератури, що потрапити наймитувати до доброго господаря вважалося за честь. Такого заробітку юнаки і дівчата трималися, бо завжди була перспектива навчитися господарювання, закладення власного господарства на зароблені гроші чи навіть отримати платню у вигляді наділу. Наприклад, С.Вінценз у творі "На високій полонині" зазначає, що наймити родини Шумеїв горді з того, що їй служили. Хто своє вислужив, то дістав ґрунт, багато з них виросло на добрих господарів¹⁹.

Аналізуючи трудове виховання дітей у сім'ї, можна виділити декілька його етапів. Перший триває до семи років. Дитина в такому віці набуває певної самостійності у їдженні, вдяганні, засвоює правила користування предметами та елементарні норми поведінки²⁰. В цьому віці як найефективніші виховні засоби використовуються колискові пісні, пестушки, утішки, казки тощо, основний мотив яких — заохочення до праці. Значне місце у вихованні на цьому етапі займали ігри, в яких діти наслідували повсякденне життя дорослих. Н.Заглада подає детальний опис ігор, в яких діти залюбки "господарюють": орють, сіють, жнуть та косять, в'яжуть снопи і складають їх у копи, молотять²¹.

Важливими засобами на першому етапі трудового виховання в родинній етнопедагогіці є також показ і спостереження, які давали дітям перші уявлення та елементарні знання про сільськогосподарську працю, рибальство, ремісництво, цілеспрямовано впливали на емоційний світ дитини через пропаганду трудової діяльності людини²².

Після семи років настає другий етап у трудовому вихованні — діти стають активними помічниками батьків. Тепер дедалі більше відчувається статево-поколінний розподіл праці серед них. Основні методи виховання — це особистий приклад, практична участь дітей у виробничому процесі та спільна праця.

З 14-15 років розпочинається третій етап трудового виховання, який характерний становленням робітника. Юнаки і дівчата остаточно утверджуються професійно, беруть участь у всіх

виробничих діях на рівних умовах з дорослими. Тепер уже сини і доньки без будь-якої допомоги можуть виконувати чи навіть організовувати певні процеси. Тобто хлопці та дівчата вже майже готові до створення власної сім'ї і самостійного ведення господарства.

Невід'ємним компонентом народної педагогіки було розумове виховання — цілеспрямований вплив дорослих на розвиток активної розумової діяльності дітей. У практиці сімейного виховання воно охоплювало ознайомлення дітей з навколишнім світом, формування і розвиток їх пізнавальних інтересів і здібностей, інтелектуальних навичок і вмінь²³.

Народні погляди на формування особистості української дитини дуже високо оцінювали розумове виховання, що знаходить своє відображення в чисельних приказках: "Розумний всякому дає лад", "Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати", "Не краса красить, а розум" та ін.

Саме розумові здібності особи відігравали велике значення при виборі кандидатури нареченого чи нареченої, про що свідчать приказки: "Краще з розумним у біді, ніж з дурним у добрі", "Краще з розумним два рази згубити, як з дурним раз знайти", "З розумним розуму наберешся, а з дурнем і остатній згубиш" тощо.

В малій українській сім'ї головними носіями знань були батько і мати, які передавали їх за допомогою фольклорних засобів виховання і безпосереднім повчанням дітей під час роботи чи відпочинку. Спочатку батьки оповідали казки, співали пісні, а потім просили, щоб дитина повторила. Таким чином, намагалися розвивати пам'ять, логічне мислення і мову.

Для виховання повноцінної людини надзвичайно велике значення в сім'ї приділялося здоров'ю та фізичному розвитку дітей. Фактично з цього і розпочинався процес виховання. "Спочатку — коби здорове, потім — зроби те і те, потім — треба так"²⁴. В догляді за дітьми українські жінки користувалися в основному засобами народної медицини і гігієни. Найпоширенішими, загальнодоступними і найдієвішими були природні фактори — сонце, свіже повітря і вода. Великого значення надавали в народі загартуванню дітей змалку. Гуцули казали, що як дитину хоронять перед студінню, то з того нічого не буде. Дослідники життя гуцулів відзначали, що їх діти літом і взимку бігали по дворі або сиділи на печі в одній сорочці. А.Онищук вказує, що до 4-5 років діти ходили

¹⁹Vincenz S. Na wysokiej poloninie. — Warszawa. 1980, — S. 109.

²⁰Тебенчук Г.М. Виховання дитини раннього віку в сім'ї. — К., 1958. — С. 182.

²¹Заглада Н. Побут селянської дитини... — С. 115.

²²Стельмахович М.Г. Народна педагогіка. — К., 1985, — С.182.

²³Стельмахович М.Г. Народна педагогіка... — С. 192.

²⁴Архів ІН, ф. 1, оп. 2, спр. 34, арк. 12-13.

без власного дитячого одягу²⁵. Крім того, у сім'ї дітям прищеплювали елементарні гігієнічні звички: тримати в чистоті одяг і взуття, постіль і житло, тіло. Сприяли фізичному розвитку дітей рухливі ігри, які виховували силу, спритність, витривалість, привчали долати психічні та фізичні навантаження.

Кульчицька О. (?) 1910-ті рр. (?) Сільські діти. Фото з архіву художньо-меморіального музею Олени Кульчицької (м. Львів).

О.Кістяківський зафіксував цікавий звичай, за яким загартовування дітей починалося від моменту народження: новонародженого клали на порозі входних дверей, щоб "привчити його до простуди"²⁶. Як форму загартовування можна розглядати і щоденні купелі немовлят, змачування тіла дитини після купелі, масаж.

Необхідно відзначити, що один з найпоширеніших засобів забезпечення здоров'я в майбутньому чи лікування був пов'язаний з використанням свяченої йорданської води. Відома практика купання в ополонках на Водохреща хворих дітей²⁷. Аналогічні факти зафіксував в кінці

XIX ст. у Дрогобицькому повіті Д.Лепкий: матері тричі занурювали дітей, особливо хворих на золотуху, у йорданський проруб після посвячення у ньому води²⁸.

В українській сім'ї дбали не тільки про виховання дитини добрим господарем чи жінкою, розумної і фізично здорової, але й про її морально-етичні засади, які в досліджуваній період здебільшого опиралися на християнський світогляд.

За твердженням отця Чеслава С.Бартника сім'я на Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. становила справжню малу, домашню, родинну Церкву, таку саму істотну серед інших локальних Церков, як парафія, єпархія, народ. Батьки були священиками між дітьми і Богом, образом Бога для дітей і заступниками їх перед Богом. Вони виховували дітей, євангелізували, навчали, впроваджували їх до християнського життя, відповідали за них перед Богом, Церквою і Батьківщиною, оберігали їх перед дияволом і злими людьми²⁹. Змалку дітей привчали молитися Богу, який був їхнім небесним опікуном і обранцем, пояснювали що таке гріх.

Основне і перше, чого вчили дітей в українських сім'ях — це любові. Митрополит Андрей Шептицький у своєму пастирському листі до духовенства і вірних 1900 року писав: "Батьки, старанно виховуйте своїх дітей!... Пам'ятайте й те, що Ваша хата є першою і найважливішою, в якій діти Ваші мають навчитися любити Бога й людей"³⁰. Під любов'ю до Бога, очевидно, слід розуміти любов як до Творця, так і до всього, що Ним створено — навколишнього світу.

В християнських сім'ях дитину намагалися виховувати так, щоб вона змалку мала доброзичливе наставлення до оточуючих. Тільки добра людина здатна робити людей щасливими і позитивно творити на користь сім'ї і суспільства. Якщо ж дитина з початку свого життя чує лише прокльони у родині, відчуває злість, то вона наповнюється почуттям боротьби і ненависті. Це в свою чергу розбиває близьких людей на самолюбиві одиниці, вороже до себе настроєні.³¹

Український народ в ході багатовікової історії виробив традиційні повчання-перестороги, які сіяли в дитячих душах зерно добра, будили любов

обрядов и поверий.— М., 1865.— С. 64.

²⁸Лепкий Д. Деякі вірування про дитину //Зоря.— Львів, 1889.— № 15-16.— С. 269.

²⁹Бартник Ч.С. Тайна подружжя // Греко-католицький церковний календар, 1992.— Крехів: Вид-во оо.Василіян, 1992.— С. 36.

³⁰Шептицький А. Християнська родина. // Твори Слуги. Божого митрополита Андрея Шептицького. — Торонто, 1965. Т.1.— С. 39-40.

³¹Там само.— С.40.

²⁵Онищук А. З народного життя гуцулів //Матеріали до української етнології.— Львів.— Т. 15.— С. 112.

²⁶Фонд рукописів ІМФЕ, ф. 1-1, спр. 33, арк. 3.

²⁷Потебня А.А. О мифическом значении некоторых

до людей, їх праці та оточуючого середовища.

Проявом любові та добра була пошана до батьків і старших. Дитину змалку вчили “віддавати чолом /цілувати в руку/ родичам і знайомим”³². Виявом пошанівку до старших було звернення на “ви” як до незнайомих, так і до батьків. Старший брат і старша сестра користувалися пріоритетами перед молодшими. Ніхто з молодших не мав права перший сісти за стіл. Як правило, першим сідав голова сім’ї, а далі всі інші.

Народна мораль вчила дитину бути чесною, вважаючи крадіжки, брехню за гріх і велике зло. Крадену річ наказували обов’язково повернути назад, а за провину суворо карали. Дорожити честю вчили змалку, про що свідчать народні прислів’я: “Батьком-матір’ю не хвались, а хвались честю”, “Чесному всюди честь, хоч і під лавою”³³.

Якщо діти в сім’ї не слухалися або робили шкоду, то до них застосовували різні методи покарання. Найчастіше намагалися виховувати словом, про що свідчать друковані праці та польові матеріали, зібрані автором під час експедицій. З другого боку, в народі також були застереження до надто поблажливого ставлення до дітей: “Не гладь по голові, щоб не зрозуміло, що панькає, а душею виховуй”³⁴. Найпереконливішим і найефективнішим аргументом при вихованні словом була формула: “То гріх”³⁵. Діти шанували і поважали своїх батьків, боячись гріха. Старі люди казали, що образити батька не такий гріх як матір, бо вона свою кров проливала.³⁶

Щоправда, інколи у вихованні застосовували і силу. Наприклад, коли дитина робила навмисне шкоду і вже не вперше, при особливо зневажливому ставленні до старших і т.д. Але тілесне покарання, як правило, не було сильним, тому в народі існувало застереження: “Не бий кулаком, а лозиною”³⁷. Для виправдання в якійсь мірі покарання силою на Полтавщині зафіксовано прислів’я: “За битого дають трьох небитих, та й то не хочуть брати”³⁸. На Лемківщині інформатор свідчив, що дітей фізично карала переважно мати, оскільки тата вони більше боялися і слухалися. Коли била мати, то діти не дуже зважали, проте коли батько до них звертався чи бив, то це

мало зовсім інший результат³⁹. С.Колтатів, описуючи побут с.Вільховець Борщівського району Тернопільської області /Західне Поділля/, зазначав зовсім протилежне — мати, звичайно, намагалася захищати дитину, якщо батько брався “виховувати” її прутом⁴⁰.

Таким чином, фізичне покарання до дітей як метод виховання в Україні застосовувалося рідко, лише в особливих випадках і ніколи не відзначалося жорстокістю чи сильним побиттям. Найчастіше його мета була не зробити боляче дитині, а лише самим покаранням загострити її увагу на серйозності провини, щоб запобігти повторенню в майбутньому. Переважно покарання силою супроводжувалося словесним повчанням і поясненням негідності поведінки, нагадуванням про гріховність недобрих вчинків. До непослушних застосовували також й інші виховні санкції. Наприклад, на Гуцульщині “пужели” /страшили/ старцями, жидами, бородатими дідами, завдавали різні роботи, карали голодом⁴¹.

Значний вплив на здійснення функції виховання дітей мали тип і структура сім’ї. Оскільки на кінець XIX ст. в Україні складні типи сімей становили біля 16 %, а мала сім’я — 84 %⁴², то необхідно зазначити особливості виховного процесу у ній. Специфіка малої української сім’ї досліджуваного періоду полягає в тому, що основний тягар відповідальності за догляд дітей, приблизно до семи років, припадає на жінку. Якщо по своїй структурі сім’я була багатодітною, то мамі допомагали старші сини і доньки. Батько, будучи зайнятим виробничою діяльністю, малолітнім дітям приділяв дуже мало уваги.

Друга специфічна риса малої форми сімейної організації стосується трудового аспекту виховання. У великих сім’ях, в яких було багато дорослих, діти залучалися до праці дещо пізніше і виконували легші роботи. В малій сім’ї свою трудову діяльність діти розпочинали раніше і коло обов’язків їх було значно ширшим⁴³.

До особливостей виховання у малій сім’ї слід віднести і досить часте порушення статевікового розподілу праці: іноді хлопці змушені були виконувати роботу, яка у великій сім’ї була властива лише для дівчаток, і навпаки.

³²Дитина в звичаях і віруваннях українського народу //Матеріали до українсько-руської етнології.— Львів, Т. 9.— С. 73.

³³Болтарович З. Традиції сімейного виховання //НТЕ.— 1993, N 2.— С. 23.

³⁴Архів ІН, ф. 1, оп. 2, спр. 362, арк. 8.

³⁵Фонд рукописів ІМФЕ, ф. 1-6/583, арк. 62.

³⁶Там само.— ф. 1-6/621, арк. 62.

³⁷Архів ІН, ф. 1, спр. 362, арк. 8.

³⁸Там само.— арк. 82.

³⁹Архів ІН, ф. 1, оп. 1, спр. 372, арк. 19,47.

⁴⁰Там само, спр. 239, арк. 35.

⁴¹Особистий архів Р.Кіся.

⁴²Пономарев А.П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине: /Этносоциальные проблемы./— К: Наукова думка. 1989.— С. 159.

⁴³Курилович А.А., Сявакко Е.И., Худаш Л.С. Воспитание детей...— С. 135.